

PUSKÁS Bernadett

Ünnepikonok a kárpáti régió késő középkori gyakorlatában

TARTALOM: 1. Bevezetés; 2. Titulusünnep-ikonok; 3. Az ünnepsor kialakulása és rendje; 4. A Kárpát-vidéki korai ikonosztázion ünnepsora; 5. Összegzés.

BERNADETT PUSKÁS: Feast Icons in the Late-Medieval Practice of the Carpathian Region

As of the 14th century, icons depicting liturgical feasts were used in the late-medieval Byzantine-rite churches of the Carpathian Region. Similarly to the icons of the Theotokos, Christ and the saints, these were made in large sizes and were mostly representations of the title feasts of the respective churches. Icons of non-title feasts, however, would be accommodated on the walls of the nave; in wooden churches, they would be purposely employed to function as substitutes for an iconostasis. From the last third of the 15th century, the number of icons that, according to their size, would normally have been arranged in the upper rows of the iconostasis to constitute a series began to rise. Through reviewing the historical development of the row of feast icons, the paper offers an overview of 14th-16th-century multifunctional feast icons from the Carpathian Region.

1. Bevezetés

Ahogy ezt már a 14. századtól fennmaradt emlékek tanúsítják, a Kárpát-vidéki, késő középkori, bizánci rítusú templomokban használatban voltak liturgikus ünnepeket ábrázoló ikonok. Ezek többnyire – az Istenszülő, Krisztus és a szentek ikonjaihoz hasonlóan – nagy méretben készültek. Mivel a régióban számos templom ünnepnapra épült, a legkorábbi nagyméretű ikonok egy része minden bizonnyal ezek címünnep-ábrázolásaként készült. A nem titulusként festett ünnepikonokat viszont a hajóban, a falakon helyezhették el, a fatemplomokban kimondottan a falképek helyettesítésének szándékával.¹

1 Pl. Alászállás- (117,5 x 84,5 cm) és Örömhírvétel- (117 x 83 cm) ikonok Witrylówból (Sanok, Muzeum Historyczne), melyek nagy méretei kétségessé teszik, ünnepsor ikonok voltak-e. Jaroma szerint alapképek sem lehettek, valamelyik kolostorból származhattak e másodlagos

A 15. század utolsó harmadától ezzel együtt megnőtt azon ikonok száma, amelyek viszonylag kisebb méreteik alapján inkább az ikonosztázion felső soraihoz tartoztak, szűkebb vagy kiterjedtebb sorozatokat alkotva. A 15. század végéről és a 16. századból is még jóval nagyobb számban maradtak fenn nagy méretű ünnep alapképek, mint ünnepsor ikonok, feltehetően még a 16. században sem volt minden ikonosztázionon ünnepsor. Azonban számolni kell azzal is, hogy a kis ünnepikonok magánhasználatba is kerülhettek új, későbbi ikonosztázionok felállításakor.² A különféle funkciót betöltő 14–16. századi Kárpát-vidéki ünnepikonokat tekintjük át.

2. Titulusünnep-ikonok

A kutatás szerint a 14–15. században az ikonosztázion szerkezete még nem épült ki abban a látványos rendben és formában, melyet a 17. századtól ismerünk, többnyire kétsoros volt, sokszor csak két alapképpel és a deézisszel. A korabeli ikonok alapján arra lehet következtetni, hogy ebben az időszakban folytatták a tatárjárás előtti időszak egyik egyszerű tematikáját, amely szerint az alapképsorban csak az Istenszülő ikonja és a templom címikonja szerepelt.³ A templom címünnepikonját a központi liturgikus kapu, a királyi ajtó és a templom déli oldalfala között helyezték el az ikonosztázionon, azon a szélesebb szabad felületen, amely itt az ekkor még hiányzó déli diakónusajtó miatt rendelkezésre állt.

A fennmaradt Kárpát-vidéki ikonok tanúsága szerint Krisztus- és Mária-ünnepok egyaránt szerepelhettek címünnepként. A legkorábbi Színeváltozás-ikon Busowiskáról származik, feltehetően a sambori püspök székhelyének, a spasi Színeváltozás kolostorának templomában címünnep-ikonként szolgált. Az ikont Szvencicka a 14. század végére datálta,

---

helyre, később pedig kiegészítő darabokat rendeltek meg hozzájuk. Ярема / Патриарх Димитрій, *Иконопис Західної України XII-XV ст.*, Львів 2005, 391. A helyneveket a történelmi lengyel névváltozatban közöljük, nem pedig életszerűen sohasem használt, ukránból fonetikus angol átírt formában.

2 JANOSHA, M., ks., *Українські і білоруські ікони світацзне в давней Рзeczyпосполитей. Problem kanonu.* Warszawa 2001, 123. Jarema szerint talán lehettek olyan ikonosztázionok, amelyeken csak deézisz sor volt, vagy csak ünnepsor. Ярема / Патриарх Димитрій, *i. m.*, 384–385.

3 Александрович, В., „Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво”, *in Українська культура XIII – першої половини XV ст. – Історія української культури у п'яти т.* Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття, Київ 2001, 428.

Jarema a 13. század végére – 14. század elejére, azt is feltételezve, hogy adományozója maga az építtető Leó fejedelem (†1301) lehetett.⁴ Fennmaradt a waniówkai Istenszülő születése templom címűnneponja is a 15. századból (135 x 83 cm, Lemberg, NML). Mestere festette a templom ikonosztázionjának második sorát is, a deésziszt (M. 57 cm, Lemberg, NML). Mindkét ikon ikonográfiáját jól felismerhetően követik a 15. század második felében is, az egyre inkább elterjedő ünnepsor ikonjainak kompozícióin.

Ünneponok mellékjelenetekkel – A 15–16. századi nagyméretű ünneponok között ugyanakkor olyan monumentális hatású címűnneponokat is ismerünk, amelyekben a központi ábrázolást kétoldalt és alul egy sorban kis oldaljelenetek keretezték, az Istenszülő- és Krisztus-alapképek egyes típusaihoz hasonlóan. Az ilyen ikontípus a 11. században jelent meg Bizáncban, de a posztbizánci időszakban terjedt el. Az ikon összetett kompozícióját a falképfestészet megoldásaihoz szokás hasonlítani. Azonban az ikon műfajában és képkivágatában hangsúlyosabban jelenhet meg a központi téma és az oldaljelenetek közötti alá- vagy fölérendeltségi viszony, s az ábrázolás komplex üzenete ilyen módon még didaktikusabban kerül közvetítésre.

A Kárpát-vidéken három ilyen ikon is fennmaradt a 15–16. századból.⁵ A legkorábbi ilyen típusú tábla a Staniláról származó Jézus találkozása Simeonnal (14. század vége – 15. század eleje, Lemberg, NML).⁶ A Jézus bemutatását a templomban ábrázoló fő jelenethez az Istenszülő gyermekségének történetét elbeszélő oldaljelenetek kapcsolódnak, Anna imájától az Örömhírvételig. Az ikon sérülései, a festékréteg hiányai miatt a képi program csak részben fejthető meg. Fent: Töredékes tájrészlet, Anna imája, Joákim visszatérése. Jobbra: az Istenszülő születése, Mária bevezetése a templomba, baloldalt: Örömhírvétel, József bevezeti Máriát házába, Örömhírvétel (?), lent: az angyal megjelenése Zakariásnak, Zakariás átnyújtja a kivirágzott pálcát.

Az összetett kompozíciók között a Zdwirzenről származó ikon (15. század, Lemberg, NML) két olyan új témát vezet be, amelyek korábban

4 154,5 x 101 cm. Логвин Г. – Міляєва Л. – Свенціцька В., *Український середньовічний живопис*, Київ 1976, kat. XX.; Ярема, *i. m.*, 42–48.

5 A monumentális festéssel inkább a Krisztus szenvedéseit és az utolsó ítéletet ábrázoló ikonok rokoníthatók, melyek kompozíciója is összetettebb, és igazoltan kizárólag fali ikonként szolgáltak.

6 Joákim és Anna titulusú templomból származik. Міляєва, Л. (за участю /közreműk./: Гелитович, М.), *Українська ікона XI–XVIII століть*, Київ 2007, kat. 33. Ярема, *i. m.*, 188–189. Későbbi felirattal (1466.).

nem ismert helyi előzménye, a középmezőben a Szent Kereszt felmagasztalása, valamint az egyik oldaljelenetben, a Pünkösöd oldaljelenet felett, Ábrahám vendégsége (ószövetségi Szentháromság).⁷ A truszowiczei Karácsony-ikonon a mellékjelenetek között szintén két, ritkán előforduló jelenetet festettek meg, Menekülés Egyiptomba és az Istenszülő oltalma (16. század, Lemberg, NML).⁸ Az említett oldalmezőkben ábrázolt ünnepek egyes kutatók szerint korábban jelentek meg ezekben a kompozíciókban, mint az orosz ikonosztázionok ünnepeiben. Így, vagy már egy létező korai helyi ünnepsor hatására készültek, vagy épp fordítva, arra voltak hatással, hogy ezek a témák később az ünnepsorban is helyet kapjanak.⁹

Pucko szerint az ilyen, mellékjelenetekkel kiegészített kompozíció, mely a hagiografikus ikonokon is ismert, ebben az esetben a fő esemény tartalmi lényegének kibontására szolgál.¹⁰ Ebben az értelemben az ábrázolt esemény teológiai-liturgikus kontextusának alaposabb interpretálására szolgálhat a mellékjelenetek sora.

Kettős ikonok – A 16. századból nagy méretű kettős ikonok is fennmaradtak, amelyek tematikájuk révén mindenképp alapképsorba tartozhatnak. A század közepétől az ikonosztázionon megnőtt az alapképek száma, néhol ez olyan formában történt, hogy két témát egy ikontáblán ábrázoltak. Ebből az időszakból nemcsak a tituláris szentet és Krisztust ábrázoló kettős ikonok ismertek (Trónoló Krisztus / Szent Paraszkéva Daliowáról, Sanok MH), hanem olyan kettős ünnep-ikonok, melyek jeleneteit teológiai-tartalmi párhuzam kapcsolja össze.

A terloi Elszenderedés-templomból két Istenszülő-ünnepet ábrázoló kettős ikon maradt fenn (16. század első fele, Krakko, Muzeum Narodowe). A tábla bal oldalán az Istenszülő születése jelenet, a jobb oldalon Istenszülő elszenderedése látható.¹¹ A két ünnepet egyesítő ikon feltehetően nem

7 A mellékjelenetek sorrendje sem az evangéliumi, sem a liturgikus naptári sorrendet nem követi. A tematika a nagy Krisztus-ünnepeket és három jelenetben, a keresztfával a középpontban a nagypénteki eseményeket mutatja.

8 Свенціцька, В., „Українське малярство XIV–XVI століть”, in Свенціцька, В. – Сидор, О., *Спадщина віків. Українське малярство XIV–XVIII століть у музейних колекціях Львова, Львів 1990*, 7–19, kat. 33.

9 Яносна, і. т., 124.

10 Пуцко, В., „Композиційна схема української житійної ікони XIV–XVI ст.”, in *Історія релігії в Україні. Науковий щорічник 2005. Книга II. Інститут релігієзнавства – Філія Львівського музею історії релігії, Львів 2005*, 715.

11 КЛОСІНСКА J., *Ikony*, (Muzeum Narodowe w Krakowie: Katalogi zbiorów Tom.1), Kraków 1973, 98, 145, kat. 10, 21.; GUMIŃSKA, B., *Gallery „Orthodox art of the Polish Republic”*. *Guide-*

fali ikonként szolgált. Mivel fali ikonok nagyobb összefüggő együttesként nem készültek, a témák egyesítése inkább arra utal, hogy valamilyen szorosabb képi rendszerben kaphatott értelmet, s ez minden bizonnyal az ikonosztázion volt. Egyes kutatók szerint a terloi kettős ikon méretei (125,5 x 146 cm) révén is inkább alapképsorba tartozott, mintsem fali dekorációhoz.¹² Az Istenszülő életének kezdete és vége a bizánci liturgikus év első és utolsó nagy ünnepe is egyben (szeptember 8. és augusztus 15.). A teológiai összefüggés, valamint a születés-halál közötti tézis-antitézis nemcsak a bizánci irodalomban játszik fontos szerepet, hanem kompozicionálisan is megjelenítésre kerül, Anna szülőágyának formai párhuzama az Istenszülő ravatala.¹³ Az ikon hagyományos alakjai az ágyon felülő Anna és az érkező leányok, egyik szokatlan eleme viszont az Annát megáldó angyal. Az isteni hírnök alakja emlékeztet arra az ígéretre, ami Mária megszületésével megvalósul Joákim és Anna életében, másrészt már előre mutat a legjelentősebb angyali híradásra, az Örömhírvételre. Hasonló formai és tartalmi párhuzam fűzi össze a Lubomláról származó Örömhírvétel és Anna hírvétele kettős ikont (Lemberg, NML).

3. Az ünnepsor kialakulása és rendje

Ünnepek a bizánci episztilionokon. – Az ünnepsor kialakulásában a II. század lett a meghatározó. A II. században a szentélyrekesztőre katapeszmák kerülnek, elfedve a liturgia szentélybeli eseményeinek látványát, miként több korabeli forrás is említi, „ahogy ez a kolostorokban szokás”, azaz korábban nem volt általánosan jellemző gyakorlat. A változást a kutatás 1054 utánra teszi, a nagy egyházszakadással hozza összefüggésbe.¹⁴ A liturgikus cselekmények látványa híján az egyéni és közösségi ima figyelmébe más hangsúlyos helyettesítőt kellett állítani, ezért a liturgia vizuális módon az ikonosztázionon kellett, hogy megjelenjen.¹⁵

---

book: the National Museum in Cracow, the Bishop Erazm Ciołek Palace, Cracow 2008, 37.

12 Александрович, *i. m.*, 440. Az ünnepsor ikonjai kisebbek voltak e vidék ikonfestészetében.

13 ЯНОША, *i. m.*, 152.

14 Лидов, А., „Иконостас: итоги и перспективы исследования”, in Лидов, А. (szerk.), *Иконостас: происхождение-развитие-символика*, (Тезисы докладов), Москва 1996, 8–9.

15 Лидов, А., „Схизма и византийская храмовая декорация”, in Лидов, Алексей (szerk.), *Восточнохристианский храм. Литургия и искусство*, Москва 1994, 18–19.

Ekkor kezdtek készülni az architrávot díszítő episztilionok, amelyeken egy 1081-es forrás szerint a deészisz mellett már ünnepek jelenetei is helyet kaptak. A források tanúsága szerint a 11. század közepén Desiderius apát által Monte Cassinóban épített szentélyrekesztőt is ikonokkal díszítették.¹⁶ Mivel az apát szoros kapcsolatokat ápolt Konstantinápolyval, feltételezhető, hogy az általa kialakított struktúra nem különbözhetett az ottani gyakorlattól. A leírás hat ezüstoszlopról szól, amely architrávot tartott, az architrávon – az onnan leőgátott ikonokon kívül tizenhárom négyzetes formájú ikon állt. Az ikonok tematikáját a forrás nem jelöli meg, azonban Lazarev szerint a négyzetes ikonok ünnepek lehettek.¹⁷ Más források is alátámasztják, hogy tiszteletadásra levehető kisebb ikonok állhattak a korabeli architrávokon, amelyeket az analogionra (proszkүнétáronra) helyeztek ki, mind Konstantinápoly templomaiban, mind pedig Athoszon (Szent Panteleimon leírása, 1142).

Az architrávra helyezett ünnepikonok tematikája Bizáncban nem lehetett kötötten kötelező jellegű, hiszen a Sínai-hegyi kolostorban fennmaradt egyik episztilionon a központi deészisz köré egyaránt kerültek ünnepek és Szent Eusztátiosz életének jelenetei is, egyetlen regisztert alkotva a szerkezetben (deészisz ünnepekkel, 12. század, Sínai Szent Katalin-kolostor).¹⁸ Az ünnepek programja ilyen módon nem alkotott zárt különálló egységet az episztilionon. A levehető ikonok azonban mindenképp külön táblákra készültek, és esetleg egy az architrávhoz rögzített, külön polcon állhattak. Ezek közé sorolja Lazarev a Színeváltozás-mozaikikont (11. század vége – 12. század eleje, Párizs, Louvre), amely kis méretével (52 x 36 cm) is jól megfelel ennek a funkciónak.¹⁹

Dodekaorton – A 12–13. századi episztilionokon többnyire tizenkét ünnep jelent meg az evangéliumi események történeti rendjét követve. A jelenetek egy összefüggő táblán, vagy különálló ikonokon készültek. Tematikájuk nem volt mindig azonos, például van, amelyik az Istenszülő életéből vett jelenetekkel kezdődik (Istenszülő születése, Mária bevezetése

16 Лазарев, В., „Три фрагмента расписных эпистилиев и византийский темплон”, in *Византийский временник*, 52 (1967) 182.

17 Lazarev a forrást (Leo Marsicanus leírását a Monte Cassinó-i templónról) úgy értelmezte, hogy az oszlopok közé nyújtott táblákat függesztettek fel, így azok témáját deésziszként határozta meg. Лазарев, *i. m.*, (1967) 182–183.

18 SOTIRIOU G., *Icons du Mont Sinai*, Athenes 1956, 87–116. kép; ЛИДОВ А., *Византийские иконы Синая*, Москва-Афины 1999, кат. 21.

19 Лазарев, *i. m.*, 183.

a templomba), néhol megjelenik az utolsó vacsora jelenete is.²⁰ A jelenetek általánosságban az Istenszülő életéből, Krisztus életéből, szentek életéből álltak, de kiegészülhettek szentek félalakjainak ábrázolásaival is. A közép-pontban mind kompozicionális, mind teológiai szempontból mindig a deészisz foglalt helyet. Az episztilionban így már jelen voltak a későbbi magas ikonosztázion programjának főbb témái.

A Sínai-hegyi Szent Katalin-kolostorban őrzött egyik 12. századi episztilion bal oldali tábláján Mária és Krisztus gyermekségtörténetéből következő jelenetek sorakoznak: Istenszülő születése, Mária bevezetése a templomba, Karácsony, Találkozás Simeonnal. A jelenetek sorrendje a történeti, evangéliumi rendet követi. A következő táblán, amelynek középső jelenete a Trimorfon, balról jobbra folytatódik az elbeszélés: Jézus nyilvános működésének nyitányát jelentő vízkereszt, Úrszínéváltozás, majd a trónoló Krisztustól jobbra a húsvétot megelőző nagyhét eseményei, Lázár feltámasztása (Lázár szombat), bevonulás Jeruzsálembe (virágvasárnap). Hasonlóképpen ezt a rendet követi a moszkvai Kreml Örömhírvétel-székesegyházának ikonosztázionjára 1410 körül festett tizenhat jelenet (örömhírvétel, karácsony, találkozás Simeonnal, a tizenkét éves Jézus a templomban, vízkereszt, bevonulás Jeruzsálembe, utolsó vacsora, keresztrefeszítés, sírbatétel, alászállás a poklokra, Tamás meggyőzése, mennybemenetel, pünkösöd, elszenderedés).

Az ikonosztázion témái a monumentális festészetből kerültek át, azonban ez nemcsak egyszerű átvétel volt, hanem kimondottan liturgikus szempontból történő válogatás. Tehát elsősorban az ikonosztázionnal kapcsolatban lehet Dodekaortonról beszélni.

Szimbolikus-dogmatikai szerep – A 12. század a templom átalakulásának időszaka. Ekkor épült ki a liturgia előtti előkészület, a proskomídia szertartása, így a templónt kiterjesztették a prothészisz tere elé is. Az ikonok száma a templón episztilionján megnő, s bár szerkezete még viszonylag nyitott, az összetett tematika hatással lesz a későbbi, a szentély ívnyílását záró, többsoros struktúra programjára, amely majd már Bizánc bukása után fog kifejlődni.²¹

Az ikonosztázionnak kettős szerepe volt. Egyrészt ikonográfiai programja körülhatárolt szimbolikus-dogmatikai koncepció kifejezője volt, másrészt ellentétben a falképekkel, melyeknek elsősorban dekorációs jelle-

20 JАНОЧА, *i. m.*, 112.

21 ЛИДОВ, „Иконостас”, 8.

ge volt, a tiszteletadás és ima szakrális tárgyaként működött. Az ikon előtt álló a megjelenített Krisztushoz, az Istenszülőhöz, szentekhez címezhető imáját. Leginkább ezt a funkciót az alapképsor portréjellegű ikonjai töltötték be. Az ilyen típusú vagy itt elhelyezett ikonok gyakran a kultusz különös tárgyaivá váltak, miközben a felső sorok ikonjai, részben a távolság miatt, részben a narratív jellegük miatt, mint az ünnepek, nem tűnhettek ki ebből a szempontból. Hasonló folyamat játszódhatott le a Kárpátok vidékén is, a vidék hagyománytisztelő konzervativizmusa miatt még a 15–16. században is.

Az oltártér misztériumának elrejtésével az ikonosztázion új programjának feladatává lett a liturgikus misztérium megjelenítése. Az ünnepjelentek együttese mintegy illusztrálja az eucharisztikus liturgia teológiáját, a megváltás történetét. Az ünnepek Krisztus életét nemcsak a liturgikus év perspektívájában tükrözik vissza, hanem az adott konkrét eucharisztikus ünneplés keretében is. Hiszen az egyházatyák írásaitól kezdődően Nikolaosz Kabaszilas 14. századi munkájáig fokozatosan megfogalmazást nyert a liturgia allegorikus interpretációja, amelyben a liturgia eseményei és imái kivetítődnek, kapcsolatba kerültek a szentírási történésekkel, Krisztus életével. A kutatás szerint a tematikai változások mögött a 14. század liturgikus váltása állt, amikor a jeruzsálemi kánon elkezdte kiszorítani a korábbi sztudita kánont és a Nagy Templom kánonját, azaz a konstantinápolyi Hagia Szophia kánonját, amelyekben inkább a liturgia eszkatologikus aspektusa dominált.²² A Paleologosz-korban a liturgia történeti allegorikus interpretációja iránt nőtt meg az érdeklődés, így új ciklusok kaptak helyet az ikonosztázionon, megnőtt a passió és a húsvéti ünnepkör jeleneteinek száma, emellett egy sor új téma jelent meg, amelyek korábban nem szerepeltek ebben a kontextusban. Az új témák ábrázolásában közrejátszott a jeruzsálemi kánon gazdag himnográfija is.²³

Ünnepek az orosz ikonfestészetben – Az orosz ikonfestészetben ismertek voltak önálló ünnepikonok is, azonban hangsúlyosan a tematika az ikonosztázionhoz kapcsolódóan jelent meg. Az orosz klasszikus ikonosztázionon, amely a 15. századra alapképekből, deésziszből, ünnepekből, próféták, ősatyák ikonjaiból és keresztrefeszítés csoportból állt, ellentétben a bizánci tradícióval, az ünnepsor a deészisz fölé épült be. A legkorábbi, fennmaradt ünnepsor Novgorodban található (Dodekaorton, 1341, Theophanész

22 Лидов, „Иконостас”, 10–11.

23 ЈАНОША, *í. m.*, 113–118.

/Feofan Grek/, Novgorod, Szent Szófia).²⁴ Az első magas ikonosztázion, amelyben tizennégy ünnepikon volt, 1404-ben készült, majd ugyanezt követte a vlagyimiri, 1408-1410-ben készült ikonosztázion. Később az ikonok száma tovább nő, tizenkilencre, huszonnégyre. Köztük több új téma vált szokásossá, így gyakori jelenet lett a 16. században „A 12 éves Jézus a templomban” (Преположение, a húsvét és pünkösöd közötti időszak félidejére, közepére utalóan, amikor emlékét tartották). A 15. században bekapcsolódott a tematikába az ószövetségi Szentháromság ikonja, melyet az ikonsor végén helyeztek el, a Pünkösöd előtt, a két ünnepnap egymást követő volta miatt. Mindkét ünnep megbontotta a korábbi evangéliumi rendet. Részen ez vezetett ahhoz, hogy a 15–16. században új ikonsorrend alakult ki, a liturgikus naptári rend, amely lehetővé tette, hogy szabadon beiktassanak új ünnep témákat. Az új rend jobban tükrözte a keleti lelkiség sajátosságát, amelyben a liturgián keresztül történt meg a Szentírás recepciója. Másrészt a lineáris időfelfogásról való lemondást a világ teremtésétől számított 7000. év (1492) közeledése is indokolhatta.²⁵

Az új kutatások rámutattak, hogy az orosz magas ikonosztázion koncepciójának megjelenése nem a festő Feofan Grek invenciójának eredménye, hanem Kiprián moszkvai metropolitához fűződik, akinek Philotheosz konstantinápolyi pátriárkával, az athoszi Megala Lavra korábbi hegumenjével és az Athoszon uralkodó hészüchaszta eszméket képviselő szerzetesekkel voltak kapcsolatai. Ezek szellemében újjászervezett liturgikus kánont, ami a bizánci liturgia fejlődésének utolsó fázisa volt, ilyen módon hathatott az ikonosztázion szerkezet változására is.²⁶

4. A Kárpát-vidéki korai ikonosztázion ünnepe

A helyi korai ikonosztázion kezdetben korábbi balkáni hatás alatt fejlődött. Felépítményét alapvetően meghatározta az, hogy fatemplomok belső terébe készült. Formájára csak az ikonok és a szerkezet fennmaradt elemei

²⁴ Шенникова, Л., „Древнерусский высокий иконостас XIV – нач. XV в.”, in Лидов, Алексей (szerk.), *Иконостас: происхождение-развитие-символика*, (Тезисы докладов), Москва 1996, 52–53.

²⁵ Евсеева, Л., „Эскатология 7000 года и возникновение высокого иконостаса”, in Лидов, Алексей (szerk.), *Иконостас: происхождение-развитие-символика*, (Тезисы докладов), Москва 1996, 54.

²⁶ Лидов, „Иконостас”, 12.

nyomán lehet következtetni, így a templón gerendája alapján, amire az episztiliont állították (Potylicz, Ulucz). A különálló ünnepsor bevezetése előtt az ünnepikonok a deészisz mellett, a második sorban kaptak helyet, ahogy a bulgáriai ikonosztázionokon. Alekszandrovcics szerint ennek a hagyománynak a visszhangja lehetett az az ikon, amely egy táblán ábrázolja a pünkösdi ünnepét és Szent Nikétaszt (16. század, Lemberg, NML). Azonban meg kell jegyezni, hogy a korabeli gyakorlatban a deésziszek a Kárpát-vidéken kivétel nélkül egész alakosak, holott a harcosszent ezen az ikonon szigorú frontálisban, félalakosan látható, így az említett ikonnak inkább más funkciója lehetett.

Ahogy a deésziszt, az egyes ünnepikonokat is gerendára állították fel, vagy vízszintes keretekbe tolták be. Drohobycban a templón-gerenda jóval szélesebb, így Jarema szerint erre ünnepikonokat is felerősítettek a deésziszeken kívül, majd az aktuális kis ünnepikont levették, és az analogionra helyezték csókolásra.²⁷ Ha az ikonok nem voltak levehetőek, magas gyertyatartóban gyertyát gyújtottak előttük, amit az ünnepikonokon lévő égésnyomok tanúsítanak.²⁸ A Kárpát-vidéki ikonosztázionra felkerült ünnepikonok önálló sorra alakulva, az orosz gyakorlattal ellentétben, a második ikonsort alkották, miközben a korábbi eredetű deészisz felkerült a harmadik sorba. Mindez minden bizonnyal az egyes ikonsorok eltérő használatával is összefüggésben lehetett. Nem ismert pontosan, hogyan is helyezkedett el az ünnepsor az alapképsor és deészisz között, igazodott-e valamelyikhez, vagy pusztán szalagszerűen bontakozott ki. Ugyancsak nem igazolható, tematikája rögzített volt-e. A kicsi méretű ikonok között kaphatott helyet a Mandylion.²⁹

A korai Kárpát-vidéki ikonosztázionon nem feltétlenül készült el az ötszörös ikonsor. Az alapképeken kívül néhol csak az ünnepek (Radruz), vagy csak a deészisz készült (Stariska), és csak később pótolták ezeket az ikonokat.³⁰

27 Ярема, *i. m.*, 391–394.

28 Свенціцкий, І., *Іконопись Галицької України XV–XVI віків*, Львів 1928, 92. Bár a megoldás szokatlanul magas gyertyatartókat feltételez, ikonosztázionra felerősített mécses említésével nem talákoztunk.

29 BISKUPSKI, R., „O dwu zaginionych szesnastowiecznych ikonach Mandylionu i Narodzenia matki Boskiej z cerkwi w Królowej Ruskiej”, in GIEMZA, JAROSŁAW (szerk.), *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. Część II. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej Łańcut – Kotań 17–18 kwietnia 2004 roku*, Łańcut 2004, 240.

30 Ярема, *i. m.*, 384.

Korai sorozatok – Radruzról három összetartozó nagy méretű ünnepikon maradt fenn, amely minden bizonnyal egy ünnepsort alkotott: mennybemenetel (97 x 65 cm), pünkösöd, vízkereszt. A kutatás a 15. század elejére datálja.³¹ Magasságuk közel egy méter, és egy sorba állítva igen tekintélyes, közel 9 méteres hosszúságú ikonsort alkotott volna a teljes sorozat, amely monumentális méretei miatt esetleg két sorba elhelyezett ikonokból állhatott, Jarema szerint.³² Mivel azonban kétsoros ünnepsorra sincs egyetlen utaló jel sem, és fali ikonok sem feltétlenül lehettek, hiszen egyes kutatók szerint a falakon elsősorban két téma, az utolsó ítélet, a Krisztus szenvedései ikon, valamint szentek votív ikonjai kaphattak helyet, a legvalószínűbb az, hogy szűkített ünnepsorról lehetett szó, amely kevesebb darabból állt. A radruzi ikonok között a mennybemenetel jelentősen elűt romanizáló jegyeivel a korszak többi hasonló ikonjától. A kompozíció két, hagyományosan elkülönülő két képi szintből áll. Az ikon alsó részében a tanítványok csoportjában álló Mária, mellette két angyal látható. Fent, sugarakkal keretezett mandorlában, angyalok emelik az egészalakosan ábrázolt Krisztust. A Pünkösöd-ikonnak szintén nincsenek közvetlen helyi vagy bizánci analógiái. A képi elemek sajátos absztrakcióval jelenítették meg. A tanítványok ugyanis sajátos, derékszöget bezáró támlás padon foglalnak helyet. Mögöttük két épület alkotja a háttérrel, fent az ég íves mezejében Krisztus félalakja látható, nyolcszögletű dicsfénye az első isteni személyre utal. Lent az alvilág koronás alakja is feltűnik, kendővel kezében.

Ugyanebből az időszakból származik egy vízszintes formátumú ikon-törredék, amelyen két jelenet látható, örömhírvétel és bevonulás Jeruzsálembe Wólka Zmijowskából (33 x 76 cm, Sanok, MBL), amely a liturgikus naptári rendet mutató ünnepsort jelentett.³³ Az ikonon kétoldalt már a keretezés látható, tehát megőrizte eredeti szélességét, azonban alulról és felülről csonkolt. Az ikon azt igazolja, hogy ebben az időszakban ezen a vidéken inkább a naptári sorrend volt érvényben, és még nem voltak levehető ikonok. A Polanán megőrzött ünnepek ismét különálló táblákra készültek, magasságuk 76 cm körüli.

A legkorábbi ismert kis méretű ünnepek Zohatynból származnak (15. század vége, Lemberg, NML). Ebből a sorozatból az Istenszülő születése, Találkozás Simeonnal és az Alászállás a poklokra ikonok maradtak fenn.

31 Ярема, *i. m.*, 146–150.

32 Ярема, *i. m.*, 139.

33 CZAJKOWSKI, J. – GRZĄDZIELA, R. – SZCZEPKOWSKI, A., *Ikona karpacka*, Sanok 1998, 3.

Ez a sorozat legalább tizenkét ikonból állhatott, már teljes ikonográfiai sorozatként készült, hiszen a bizánci sorozatokban viszonylag későn jelent meg az Istenszülő születése és bevezetése a templomba, inkább a dodekaor-ton, a tizenkét főünnep tematikájához kiegészítésként. Korábban a Mária ünnepek közül csak az örömhírvételt és az elszenderedést festették meg.³⁴

A 16. század folyamán továbbra is festettek kis méretű ünnepikon sorokat, 50-60 cm magasságú táblákra, és nagyobbakat, 90 cm magasságúakat, széles táblákon kettesével, a század második felétől pedig különálló táblákra.

A liturgikus ünnepek előzményei és teológiája – A bizánci liturgikus naptárban egyes ünnepek különösen kitüntetett fontosságúak voltak, amelyekhez kiemelt liturgikus ünneplési formák is kapcsolódtak. A konstantinápolyi Szent Szófia tipikonja csak három ilyen ünnepet emelt ki: húsvét, karácsony és epiphánia (Úrjelenés, vízkereszt), majd a nagy ünnepek száma idővel tizenkettőre emelkedett. A nagy ünnepek ciklusának ikonográfiája a teológiai irodalomban, a liturgikus szövegekben is párhuzamokkal rendelkezik, azonban a számos kánonilag rögzített formula ellenére az ábrázolandó ünnepek kötelezően érvényes katalógusát nem állították össze. A legkorábbi, 5. századi irodalmi források szerint (Pseudo-Chryszosztóm) a nagy ünnepek száma a teremtés napjainak számával azonos, azaz hét, majd a 8. században Eubei János már tíz nagy ünnepet sorol fel a parancsolatok számának megfelelően, később hozzájuk kapcsolva a tizenegyediket, az Istenszülő elszenderedését. A nagy ünnepek tizenkettes száma – Izrael tizenkét törzsének és a tizenkét apostolnak számához kapcsolódóan – és az ünnepek felsorolása a 11. század közepén jelent meg Joannész Maurópusz írásában. A konstantinápolyi Pantokrátor-kolostor 12. századi tipikonja már tizennyolc ünnepet számlál.³⁵

A bizánci ikonográfia tematikájában a tizenkét nagy ünnep fogalma alatt Krisztus és Mária életének az evangéliumban vagy apokrif forrásokban leírt eseményeit értik és dolgozzák fel. Mivel a keleti egyházban a Szentírás és a hagyomány elválaszthatatlanul összefügg egymással, így nem különböztették meg azokat az ünnepeket, amelyek bibliai, vagy csak apokrif szövegek nyomán készültek, hasonlóképp nemcsak a történeti-narratív jeleneteknek volt szerepe, hanem a szimbolikus értelmezésüknek is

³⁴ Ярема, *i. m.*, 384

³⁵ JANOCHA, *i. m.*, 107–108.

(Szent Kereszt felmagasztalása, Istenszülő oltalma). Bár általában a dodekaorton vagy dodekaortion megnevezéssel illetik az ünnepek sorát, sem számuk, de még tematikájuk sem állandó az ikonosztázionokon.

Az ünnepek nagyon gyakran nagy narratív krisztológiai vagy mariológiai ciklusok részét képezték, és a szenvedéstörténet jeleneteivel is összefonódtak. Ünnepciklusok már a 7. század végén megjelentek sztaurotékákon, azonban a jól körülhatárolható ünnepi ciklus a Komnénosz-kor ikonjaiban és elefántcsont faragványain jelent meg, az örömhírvétel, a karácsony, a találkozás Simeonnal, vízkereszt, Úrszínéváltozás, Lázár feltámasztása, bevonulás Jeruzsálembe, keresztrefeszítés, alászállás a poklokra, mennybeemenetel, pünkösöd, Istenszülő elszenderedése jelenetekkel.³⁶ A legismertebb ilyen típusú szakrális tárgy az a mozaikikon diptichon (14. század eleje, Firenze, Dómmúzeum), amely tizenkét, az irodalomban már klasszikusnak nevezett jelenetet ábrázol.

Az ünnepi ciklusok a monumentális festészetben is hangsúlyos helyet kaptak. A tizenkét főünnep tematikájához így Mária életéből való jelenetek (Szent Anna foganása, Istenszülő születése), Jézus csodatételeinek liturgikus megemlékezésben is részesülő jelenetei (Lázár feltámasztása, inaszkadt meggyógyítása), a nagyhét és a húsvéti ünnepkör eseményei (hitetlen Tamás, három Mária a sírnál) is hozzákapcsolódtak. Ez magyarázza e jelenetek megjelenését a Kárpát-vidék ünnepikonjai között is.³⁷ További kiterjedt ünnepi ciklusokat mutatnak be a Balkán és Oroszország freskófestészeti sorozatai, a bizánci művészetben az egyik legkésőbbi ciklusnak a misztrai Peribleptosz falképei tekinthetők (15. század eleje). A posztbizánci időszak festészetében új folyamatok kezdődtek, ahol a liturgikus szempontokat a kiterjedt történelmi narráció váltotta fel.

A mariológiai, krisztológiai ciklusok az egész templombelső ikonográfiai programjának meghatározó elemei voltak. Így helyet kaptak azokban a bizánci-rutén falképekben, amelyek Lengyelországban készültek a 15. század folyamán (Wislica – 1397–1400, Lublin – 1418, Sandomierz – 1420 körül; Wawel, Szent Kereszt kápolna – 1470), amelyek jóval épebb formában maradtak meg, mint a Kárpát-vidék bizánci rítusú templomainak falai

³⁶ ЯНОСНА, *i. m.*, 137.

³⁷ Inaszkadt meggyógyítása Potyliczról, 16. század második fele, Lemberg NML (Гелитович, М., „Ікони XVI ст. з Потеліча” in *Родовід – Наукові записки до історії культури України*, Київ 1994 / 8, 66–70.).

dekorációi (Posada Rybotycka, 15. század első fele).³⁸ A falképek programjai nem liturgikus ünnepi ciklusként, hanem az evangéliumi történések kronológiája szerint épültek fel. Janocha megjegyzi a falképek programjával kapcsolatban, hogy az ünnepek Mária és Krisztus életéből való kiemelése az ikonosztázion ünnepsorának ideája, illetve annak kivetítése nyomán történik.³⁹ Azonban ezeknek a jeleneteknek az értelmezése a bizánci liturgikus térben sohasem történhet ilyen racionális, kategorizáló módon. Az ünnep egyszerre az evangéliumi történet emlékképe, de egyúttal liturgikus megünneplésének is szimbolikus képmása. E kettős értelmezés nélkül nem történhetett volna meg számos evangéliumi alapokra visszautaló képtípus átalakulása, új értelmezésekkel való gazdagodása (például apostolok áldozása és a Krisztus a Nagy Főpap). Az ünnepciklus így szorososan a liturgikus megünnepléshez kapcsolódva fejlődött ki.

Ünnepsor rendje a Kárpátok vidékén – A legkorábbi olyan ünnepikonok, amelyek az ikonosztázion ünnepsorát alkothatták, a 15. század második feléből maradtak fenn (Wólka Zmijowska, Wilcze, Zohatyn). A már korábban is említett Wólka Zmijowskáról származó Ünnepek-ikon (15. század második fele, Sanok, MBL) egy fekvő táblatöredéken két ünnepet egyesít, aminek gyakorlata a Balkánon is ismert volt, és a 12. századi episztilionok hagyományára tekint vissza. Az ikon bal oldalán az Örömhírvétel, apokrif nyomán festett változatban a bíbor fonalat fonó Máriával, mellette a bevonulás Jeruzsálembe kompozíció látható. A jelenetek szinte folyamatosan követik egymást, különállóságukat csupán az jelzi, hogy a háttér előtt külön tömbökben jelennek meg az események helyszínéül szolgáló épületek, tájrészletek. A sorrend a liturgikus rend alkalmazására utal, amely például Moszkvában csak a 15–16. század fordulóján terjedt el.

A 16. század elejéről már bő ciklusok ismertek (Daliowa, Polana), amelyek háromsoros ikonosztázionokhoz tartoztak, ahol ezeket az ikonokat a déeszisz és az alaképsor között helyezték el.

Az evangéliumi történeti rend egyik legkorábbi példája már a 16. század végéről, Siankiból származik, ahol az episztilion töredéken Lázár feltámasztása, bevonulás Jeruzsálembe és az utolsó vacsora jelenete látható.⁴⁰ A

38 Vö. RÓŻYCKA-BRYZEK, A., *Freski bizantyńsko-ruskie fundacji Jagielły w kaplicy zamku lubelskiego*, Lublin 2000; GIEMZA, J., *O sztuce sakralnej przemyskiej eparchii – słowem i obrazem*, Muzeum – Zamek w Łańcucie, Łańcut 2006, 1–2. kép.

39 JANOCHA, *i. m.*, 110.

40 JANOCHA, *i. m.*, 122.

fennmaradt ikonok tanúsága szerint a 16. században még mindig szabadon kezelték az ünnepikonsor rendjét, az ikonok számát (10–20 tábla), melyek a korábbi időszakhoz hasonlóan a liturgikus év naptári rendjében következtek.

Már a 16. század második feléből is fennmaradt néhány teljes ünnepsor (Nakonieczne, Potylicz, Skwarzawa Stara). A jelenetek az ünnepi ciklus tematikai programját reprezentálják, s a témaválasztás nem volt szigorúan kötött. A legáltalánosabban elterjedt a tizenkét jelenetet felsorakoztató ciklus volt, amelybe négy istenszülei és nyolc krisztusi ünnep tartozott. De ismert volt tizenöt, vagy még több témát felsorakoztató változat is, amelyet a húsvét utáni vasárnapok tematikájának jeleneteivel egészítettek ki (kenethozó asszonyok, az inaszakadt meggyógyítása, a hitetlen Tamás). Potyliczből egy egész ikonsor fennmaradt a 16. század utolsó negyedéből (Lemberg NML). Itt az ünnepikonok rendje egyik hagyományt sem követi, a jelenetek Helitovics véleménye szerint kompozíciós egyezések nyomán kerültek összerendezésre.⁴¹ Azonban az ünnepeket teológiai párhuzam is összekapcsolja, ahogyan ez például a pünkösdi – vízkereszt ikonpáron is nyomon követhető (tűzzel és vízzel való keresztelés).⁴²

A legnagyobb számban előforduló ünnep ikonok ekkor az Istenszülei születése, Mária bevezetése a Templomba, Örömhírvétel, Karácsony, Jézus találkozása Simeonnal, Vízkereszt, Úrszínéváltóság, Bevonulás Jeruzsálembe, Alászállás a poklokra, Mennybemenetel, Pünkösdi, Istenszülei elszenderedése. A 16. század végéig azonban több más esemény is megjelenhetett itt, így a Szent Kereszt felmagasztalása, Háromkirályok imádása, Lázár feltámasztása, a tizenkét éves Jézus a templomban, Ószövetségi Szentháromság, A vak meggyógyítása.

Azonban mégis a tizenkét fő ünnepi téma vált szinte kánonivá a 16–17. század fordulója után, s helyi hagyományt teremtve a késő reneszánsz és barokk ikonosztázion ünnepsorának fő jeleneteivé vált.

5. Összegzés

A 14. századtól a Kárpát-vidéki, késő középkori, bizánci rítusú templomokban használatban voltak liturgikus ünnepeket ábrázoló ikonok. Ezek

⁴¹ ГЕЛИТОВИЧ, *i. m.*, 1994, 67–69.

⁴² ЯНОЧА, *i. m.*, 121.

többnyire – az Istenszülő, Krisztus és a szentek ikonjaihoz hasonlóan – nagy méretben készültek, és többnyire a címünnep ábrázolásai voltak. A nem titulusként festett ünnepikonokat viszont a hajóban, a falakon helyezhették el, a fatemplomokban kimondottan a falképek helyettesítésének szándékával. A 15. század utolsó harmadától megnőtt azon ikonok száma, amelyek kisebb méreteik alapján inkább az ikonosztázion felső soraihoz tartoztak, sorozatokat alkotva.